

“Kitabi-Sirətün-Nəbi”də göy və dağ anlayışları

Seyfəddin Altaylı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Annotasiya. Dini kitablara görə, insanlığın ilkin atası Adəm, anası Həvvədir. İnsanlar yaranırdan bəri müəyyən hadisələrin səbəblərini, onları yaradan qüvvənin kimliyini axtarmışdır. Bəzən yağışın, dolunun, qarın yağması, yerin tərpənməsi, günün çıxıb-batması beyinlərdə yaranmış suallara cavab axtarsa da, tapa bilməmişdir. Əlbəttə, bunlara hər bir xalq öz anlayışına görə cavablar vermişdir. Bu düşüncələrdən hərəkət edərək bəşəriyyətin ilkin inamının mifoloji çağlardan başladığı aydın olur.

Hər bir xalq mifik çağlardan özünəməxsus inam və Tanrı anlayışı yaratmış, bəzi xalqlar bütprəstliyə yönəlsə də, Türk xalqı daim səmavi bir inamı mənimsəmişdir. Bu inamla da başa düşmədiyi hadisələrin ilahi bir qüvvə tərəfindən yaradıldığına inanaraq o qüvvəyə Tanrı demişdir.

Türklər bu düşüncələrlə göyə və ona ən yaxın olan dağlara xüsusi anlayışla yaxınlaşmış, həmin anlayış İzzəddin Həsənoğlunun “Kitabi-Sirətün-Nəbi” adlı əsərində də öz əksini tapmışdır. Məqalədə bu anlayışlar bəzi türk xalqları ilə müqayisəli şəkildə izah edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: İzzəddin Həsənoğlu, göy və dağ anlayışları, “Qurani-Kərim”, “Kitabi-Sirətün-Nəbi”, əski türklər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.04.2023; qəbul edilib – 02.05.2023

The concepts of sky and mountain in “Kitabi-Siratun-Nabi”

Seyfəddin Altaylı

Doctor of Philosophy in Philology
Baku Eurasian University. Azerbaijan.
E-mail: altayli_s@yahoo.com

Abstract. The first father of humanity is Adam and mother is Eve in reference to religious books. Humans since their inception have searched for the causes of certain events and the identity of the power that created them. Sometimes, rain, hail, snow, the movement of the earth, the sunrise and sunset searched for answers to the questions raised in the brain, but could not find them. Each people gave answers to them with regard to their understanding of course. It is clear from these considerations that the original belief of universe began from mythological period.

Each nation has created its own concept of God and belief since mythical ages. Turkish people always appropriated a celestial faith although some nations believe in paganism. They believed that events they did not understand were created by a divine power with this belief and named this power God.

Turks showed special consideration for sky and mountains closest to it by these thoughts. That concept was reflected in the work “Kitabi-Siratun-Nabi” by Izzaddin Hasanoglu. In the article these concepts were explained in comparison with some Turkic peoples.

Keywords: Izzaddin Hasanoglu, the concepts of sky and mountain, “Koran”, “Kitabi-Siratun-Nabi”, old Turks

Article history: received – 13.04.2023; accepted – 02.05.2023

Giriş / Introduction

Türk xalqının inam sisteminin dil içindəki kökləri demək olar ki, atalar sözləri, deyimlər (frazoloji birləşmə) şəklində şifahi yaradılan dastanların və saquların içində qəliblənmiş ifadələrlə yüzillər boyu dəyişmədən günümüzdə kimi gəlib çıxmışdır. Ata-babalardan qalan deyimlərimiz və atalar sözlərimiz qədim vaxtlarda ulu babalarımız tərəfindən yaradılan dastanlarda mənzum şəkildə öz əksini tapmış və həmin mənzum ifadələrdən götürülən hissələr xalqın ictimai həyatında qəliblənmiş ifadələr kimi gün-

dəlik dilində işləmə-işləmə qan yaddaşında həkk olunmuşdur. Əslində bu cür qəliblənmiş ifadələr Türk millətinin inam fəlsəfəsinin ən dərin qatlarını və mifik anlayışının izlərini də özüylə birlikdə daşımışdır.

Mifin dünyanı dərk etmə sistemi, mifologiyanın da onu öyrənən elm olduğu məlumdur. Bu səbəblə mifologiya insanların mənəvi dünyasını simvollarla bəzəyən bir güzgü olmuş, hər bir simvola da xüsusi mənalar yüklənmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Türkün mifik anlayışının ilham mənbəyi Tanrı, göy də onu təcəssüm etdirən ən ümdə ünsür olmuşdur. Göyün əlçətməz olması, gözün belə onu idrakda aciz qalması türklərin mifik anlayışında oranın Tanrının yeri olduğu düşüncəsinə və inamına yönəlmişdir. Xakas türkləri öz inamlarına “Akçağan”, Tanrının yaşadığı göyün doqquzuncu mərtəbəsinə də “Çağan çiri” (Tanrının yeri) demişdir [8, s.81].

Deyim adlandırdığımız ideomatik ifadələrin bir anlayışı dilə gətirmək məqsədilə xüsusi olaraq yaradılan ifadə qəlibləri olduğu bilinməkdədir. Ancaq qəliblənmiş bu ifadələr ən qədim inamlarımızla bağlı fikirlərimizin dərin qatları ilə birlikdə, mifik anlayışımızın da izlərini daşıyır. Bu səbəblə mifologiya insanların, xalqların ruhi dünyasını müəyyən simvollarla bəzəyərək ifadə edən güzgüyə oxşadılmışdır [23, s.19].

Türk millətinin ən qədim vaxtlarda yaratdığı Bızcır Mədəniyyəti onlara azadlıq ruhunu, kainatın yaranışı ilə bağlı təsəvvürün edilə bilməzliyini, hər bir şeyi yaradanın əlçətməz qüdrətinin ucalığını bəxş etmişdir. Bu anlayış da türklərə Tanrıya olan inamın sarsılmazlığını aşılamışdır [18, s.223]. Türklər əlçətməz göyün altında iqlimdən-iqlimə və müəyyən yerlərdən uzaq coğrafi məkanlara minlərlə heyvanını təh-

lükəsiz şəkildə aparıb onlara müəyyən nizam-intizam verərək saxlamış, onların nəslini artırmaq məqsədilə hər cürə təhlükədən qoruyaraq azuqəsini təmin etmiş, bu kimi detallar da türkün özünə inam şüurunu bəxş etmişdir [18, s.222]. Türklər təbiətin əzab-əziyyəti və sərt üzü ilə mübarizə edərək, ona qalib gələrkən özünə hər bir çətinliyin öhdəsindən gələ biləcək inam yaratmışdır. Bu inam da onun ictimai həyatında dəqiq işləyən saata oxşar bir sosial nizamı qurub-yaratmaq fikrinə yiyələnməsini təmin etmiş və beləliklə, qurduğu dövlətçilik sistemində dəqiq işləyən bir mexanizm yaratmışdır.

Bütövlükdə götürüldüyündə, göy türk millətinin mifik anlayışında vahidliyi də, çoxluğu da öz bətnində barındırmış, onun rəmzinə çevrilmişdir [27, s.833]. “Əhməd Hərəmi Dastanı”nda buna görə “Nə var Tanrı bir isə, iş ikidir” [3, s.48] deyilmişdir. Türklər səmanın bütövlüyü və Tanrının təkliyi arasında sınımaz bir əlaqə olduğuna inandığından, ona müqəddəs bir məkan kimi yanaşmış, göyü Tanrının yeri kimi adlandırmışdır [2, s.35]. Türkün kosmik anlayışında Tanrı, eyni zamanda “göy” anlamında da işlədilmişdir [16, s.36]. Köl Tigin abidəsinin güney üzündə “Yuxarıdakı Türk Tañrısı və türklərin müqəddəs yer və su (iyələri) belə et-

mişlər. Türk xalqı məhv olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəriş xaqanı (və) anam İlbilgə xatını göyün təpəsindən tutub (daha) yüksəyə qaldırmışlar” [32, s.27] şəklində deyilən bu ifadələr də türklərin göy ilə Tanrı arasındakı müəyyən əlaqənin olduğundan xəbər verməkdədir. Türk millətinin “göy” rənginə xüsusi önəmlə yanaşmasının və bozqurdu özünə uğurlu rəmz kimi götürməsinin də səbəbi budur. Digər tərəfdən gündoğan yönünün rənginin də “göy” olması bu səbəbə görədir [15, s.105]. Hun imperatoru Metə xaqan e.ç. 200-cü ildə yaranan Pə-təng qalası döyüşündə Kao-ti rəhbərliyindəki Çin ordusunu mühasirəyə saldıqda öz ordusunu atlarının rənginə görə dörd hissəyə bölməsi və gündoğan tərəfdəki ordudakı atların rənginin boz olması [22, s.399-406] türklərin göyə və rənglərdəki rəmzinə baxaraq ona verdiyi dəyəri göstərir.

Göy ilə bağlı ifadələr müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də yer tutmuşdur. Şəms surəsinin beşinci ayəsində Tanrı “*Göyə və onu yaradana and olsun*” [7, s.594], – deyə and içmişdir. Azərbaycanda da göyə tarix boyu xüsusi əhəmiyyət verilmiş, onu müqəddəs hesab etmiş və “*Göyə and olsun; Göyün ucalığına and olsun; Göy haqqı*” (6, s. 1313) şəklində and içərək bir mənada göyün həm də Tanrı anlamına gəldiyini vurğulamışdır. Bu andlardan başqa “*Başı ərşə çatmaq; Başı göyə dəymək; Başı uca olmaq; Başı ucalmaq*” (4, s. 94-95) şəklindəki deyimlər və alqışlar da Azərbaycan türklərinin həmin anlayışından xəbər verməkdədir.

Əski türklər göylə bağlı inamlarını yaşadıkları otaqlara köçürmüş [11, s.292], barınaqlarını dairəvi çadır şəklində tikmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dəli Dömrül “*Ucalardan ucasan, kimsə bilməz necəsən*” [13, s.137], – deyərək Tanrının keyfiyyətinin bilinə bilməyəcəyini və ululuğunu vurğulamışdır.

Əski türklər dövləti və ya bəyliyi idarə edənləri Tanrının kölgəsi kimi qəbul etmiş, onlara hədsiz hörmət edərək əzizləmiş, bir dediyini iki etməmişdir. Onlara görə dövləti idarəetmə mövzusu hər şəxsə veriləsi məqam deyildir, o ilahi mənşəlidir və layiq olana Tanrı tərəfindən təhvil verilir. Bu səbəblə türkün dövlətçilik gələcəyinin özülündə ilahi mənşə hakimdir (34, s. 48). Bu səbəblə Köl Tigin abidəsinin gündoğan

üzündə “*Türk xalqının adı-sanı yox olmasın deyə məni o Tañrı xaqan (kimi taxtda) əyləşdirdi şübhəsiz*” [32, s.31]. Bu ifadələr də aydın şəkildə göstərir ki, əski çağlarda hər kim Türk xalqına xaqan olacaqsə, onu Tanrının təyin etdiyinə inanmış. Bu səbəblə tarixin əski çağlarında xaqan olan şəxsi bir xalqanın və ya keçənin üstündə oturub göyə qaldıraraq onun ulvi bir varlıq olduğunu vurğulayırmışlar [33, s.107]. Bu səbəblə Altay türklərinin bir atalar sözündə “*Göydə Tanrı, yerdə xaqan*” anlamında “*Teñri-də kудay, telekeydə kaan*” [10, s.112] deyilir. Ancaq tarixi sənədlər sübut edir ki, Tanrının yerdəki kölgəsi olan xaqan xalqı ədalət üzrə idarə etməyib, xaqanlığın tələblərini yerinə yetirə bilmədiyi anlarda qurultay toplanaraq xaqanı taxtından endirmiş və layiqli olanı xaqan etmişdir [21, s.67]. Azərbaycanda kəndin başçısına *kəndxuda*, yəni məcazi olaraq *kəndin tanrısı* deyilməsi həmin inam və gələcəkdən xəbər verir.

Azərbaycanda təsadüfi və gözlənməyən bir anda hər hansı şey tapıldıqda *Elə bil göydən düşdü (endi)* [4, s.251] və ya *göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşdü (düşdün)* şəklindəki ifadələr də tamamilə mifik çağlardan qalan dilimizlə bağlı miraslardır.

Əski türklər o biri dünyada gözəl, səfalı, fə-rəh yer anlamındakı “cənnət”ə *uçmaq* demişdir. Azərbaycanda ölənlər üçün *ruhu bacadan uçdu* şəklində bir ifadə vardır. Bu ifadə ilə canını tapan insanın göylərə yüksəldiyini, yəni Tanrının sevdiyi insan və onun dostu olduğundan xəbər verir. İnsanları vahiməyə salan göy hadisələrinə qədim zamanlarda Tanrının qəzəbi deyilmişdir. Azərbaycanda da vahiməli bir hadisə yarandığında *göy guruldadı, yer titrədi* və ya *göy (göy-yer) titrəyir* [4, s.251] ifadəsi işlədilməkdədir.

XIV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Yunis Əm-rə bir şeirində “*Yer-göy yaratılmadan Haqq bir gəvhər əylədi*” [14, s.248], XV yüzildə yaşamış Ələvi ozanı Həsən Dədə “*Yerlərin göklərin binasının düzən*” [24, s.148], – deyərək hər bir şeyə nizamı Tanrının verdiyini, yer-göy yaradılmadan da, Haqqın hər bir şeyi düzüb-qoşduğunu dilə gətirmişdir.

Altay Türklərinin qamlları Tanrı adına qurban kəsiləcəkdirsə, bir yurd (çadır) quraraq yur-

dun ortasına sancılmış qayın ağacının ətrafında dönərək qavalını çalar və özünə kömək olacaq ruhları səsləyər. Əslində qurban üçün qurulan çadır mikrokosmos xüsusiyyətinə malikdir [27, s.255]. Bu qayın ağacı əslində məcazi anlamda Tanrının dərgahına yüksələ bilmək üçün istifadə edilən bir vasitədir. Qamın istifadə etdiyi qayın ağacı eyni zamanda göyü saxlayan dirəkdir. Altaylı qam sancılmış ağacın ətrafında dönüb özünü Tanrı qatına yüksəldəcəyinə görə o dirəyə hörmətini bildirir. Yəni qam bir növ ona dilimizdə “qurban/qurbanın olum” şəklindəki xahiş və təşəkkür ifadəsini dönərək həyata keçirir. Azərbaycanda *başına dolanmaq*, *başına dönmək* [4, s.96] şəklindəki deyimlər də həmin anlayışın Azərbaycandakı əksləridir.

Uyğurca “Oğuznamə”də Oğuz xaqan “Göy çadırımız, günəş bayrağımız” olsun demişdir. Ələvi şairi Pir Sultan Abdal “Yaktıcağın bir çırağdır/Yerdən göyə bir dirəkdir/Bindicəyim bir buraktır/Allah bir Muhamməd Ali” deyərək İslam dininin yerdən göyə dirək olduğunu vurğulamış [24, s.169-170] və eyni anlayışı dilə gətirmişdir.

Osman Qazinin (Osmanlı bəyliyi yaradan şəxs) qardaşı oğlu Gündüzün oğlu *Aydoğdu* bir vuruşmada şəhid olur, onu *Qoyun Hisar* adlı yerə gedən yolun yaxınlığında dəfn etmiş və qəbrin ətrafını hasarlamışlar. Bu bölgədə yaşayanlardan hər kimin bir problemi olsa və ya xəstələnsə, niyyət tutub, Aydoğdunun məzarına gedib nəzir deyərək, onun ətrafında dolanmaqdadır [26, s.73, 87, 105]. Azərbaycan türkcəsi ilə şeir yazan ilk şair kimi tanınan İzzəddin Həsənoğlunun qəbri də yüzillərdən bəridir İsfərayin türkləri tərəfindən ziyarət edilir və məzarın ətrafında dönülərək səma mərasimi keçirilir, niyyət tutub, nəzir deyənlər də mərasimdən sonra bişirdikləri yeməkləri gələnlərə paylayırlar.

İzzəddin Həsənoğlu XIII əsrin ilk rübündə dünyaya gəlmiş, axırlarında isə doğulduğu İsfərayində dünyasını dəyişmiş və orda dəfn olunmuşdur. Türkcə şeirlərində “*Həsənoğlu*”, farsca şeirlərində “*Puri-Həsən*” təxəllüsünü işlətməmişdir [19, s.18]. XV yüzillikdə yaşayan Bəxtişah Dövlətşah Səmərqəndi yazdığı təzkirəsində onun Şeyx Camaləddin Əhməd Zakirin müridi olduğunu, adı vəlilər sırasında çəkilən, Azər-

baycandan Misirə, Elxanilər dövlətindən qıpçaq yurduna kimi olan səhələrdə tanınmış məşhur bir şair olduğunu [9, s.275] qeyd etmişdir.

Həsənoğlunu türk ədəbiyyatı tarixinə Azərbaycan şairi kimi daxil edən Fuad Köprülüdür [20, s.77]. İndiyə kimi tanınmış bütün araşdırmaçılar Həsənoğlunun üç Türkcə, iki dənə də Farsca şeirinin olduğunu yazmış, araşdırmalarını da bunlara görə aparmışdır [31, s.140]. Seyfi Sarayı Qızıl Orda dövlətinin *Saray* şəhərində yetişdiyinə görə, bu adla anılmışdır. XIV yüzilliyin ikinci yarısında İtil çayı boylarındakı xanlıqların daimi olaraq bir-birilərlə vuruşmaları səbəbilə Türkünəstanə və ya Misirə üz tutmuşdur. Qıpçaq şairi Sarayı da Misirə getmiş və Bathas bəyin arzusuyla Sədi Şirazinin *Gülüstan* adlı əsərini tərcümə edərək, “*Kitab-i Gülistan bit Türki*” adıyla nəşr etdirmişdir [25, s.28-29]. O, “*Gülüstan*” adlı əsəri Türkcəyə tərcümə edərək əsərin axırına Həsənoğlunun “*Apardı könlümü*” adlı qəzəlini əlavə etmiş, qəzəl də bu vasitə ilə günümüzə kimi gəlib çıxmışdır.

İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı və Finlandiyada tapılan “*Kitabi-Sirətün-Nəbi*” adlı 367 vərəqlik məsnəvi hz. Məhəmmədin həyatına, mübarizələrinə və hz. Əli cənglərinə həsr olunmuşdur. Deyilə bilər ki, əsərin bütün hissələrində qədim türk dastançılığının mifik anlayışları, türkün mifoloji təfəkkürü, nağılvarı ifadələri və “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da öz əksini tapan oğuznamədəki poetik ifadələr hakimdir. Əlbəttə, bu məsnəvidə yaradılan obrazların dini xarakterli olması və yazılı türk ədəbiyyatının ilkin ifadələrinin dilə gətirilməsi hədsiz maraq doğurur. Nümunə olaraq Qırğız türklərinin yaratdığı “*Ər Töştük*” dastanında onun qanadlı bir atı var, ehtiyac duyub çağırıldıqda çıxıb gəlir, ancaq digər vaxtlarda boz rəngli toz buluduna dönüb donunu dəyişdirir [28, s.143-144]. Ər Töştükün atı hz. Məhəmmədin və ya hz. Musanın meraca getməsi hadisələrini yada salır. Məqalənin əvvəllərində xakasların göyü doqquz mərtəbə qəbul etdiklərini və Tanrının olduğu məkanın da ən yüksək yerdə olduğuna işarə edilmişdi. İzzəddin Həsənoğlu yazdığı məsnəvidə hz. Məhəmmədin meraca getməsi hadisəsini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

“*Qaldı anda Cəbrayıl ilə Büraq
Didi bu mənzildürür baña turaq 3168*”

*Bir yaşıl xoş quş gətürdilər baña
Rəfrəf adlu bən haman bindim aña” 3169*

Yuxarıdakı beytlərdən başa düşülür ki, Cəbrayılın göyün müəyyən qatlarına kimi gedə biləcəyi, ordan o tərəfə yüksələ bilməyəcəyi vurğulanmışdır. Deməli, Cəbrayıl ordan o tərəfə keçmək qadağandır. Hz. Məhəmmədi həmin yerdən Tanrı qatına, yəni xakasların dediyi “Çağan çiri”yə kimi *Rəfrəf* adlı bir minik aparmışdır.

Əski Türklərin inamına görə göy yeddi qatdan ibarətdir [36, s.55-56], ancaq bu qərb türklərinin anlayışına görədir, şərq türklərinin inamına görə göy doqquz mərtəbəlidir. Azərbaycan türkləri qərb türklərindən olduğundan, onların mifik anlayışına görə göy yeddi təbəqəlidir [1, s.26]. Türkiyədə Egey və Aralıq dənizi bölgəsində yaşayan Taxtaçı Türkmənləri Tanrının göyün yeddinci qatında və bir pərdə arxasında əyləşdiyinə inanır [30, s.51]. Quran-i Kərimin Möminin surəsinin 17-ci ayəsində Tanrı “*Üstünüzdə yeddi qat göyü yaratdıq*” [7, s.341], – deyərək buyurmuşdur. Yəni Quranın həmin surəsinin 18, Mülk surəsinin 3-cü ayəsində də göyün yeddi qatdan ibarət olduğuna [7, s.561] işarə edilmişdir. Bunlar da sübut edir ki, ulu babalarımız mifik çağlarda səmavi xarakterli bir dinə (Göytanrı/Tanrıçılıq) inamına, daha doğrusu, İslam dininin əqidəsinə o vaxtlar inanmış və bir çox xalq kimi bütperəst olmamışdır.

İzzəddin Həsənoğlu da “Kitabi-Sirətün-Nəbi” adlı məsnəvisində

*“Yedi gözlər qamu nur ilə toldu
Təbəssüm itdi cün lütfilə güldü” 445*

– deyərək, göylərin yeddi qatdan ibarət olduğunu vurğulamışdır. Məsnəvidə göylə bağlı ifadələr bir çox yerdə öz əksini tapmışdır:

*“Gögi-yiri adəmdən bi-güman
Göglü-gögsüz kim gətürmüşdür ayan” 75*

.....

*“Gög atamız yir anamızdır yaqin
Ol ikiniñ oğliyuz biz üş həmin” 89*

.....

*“Dəxi yaradılmadan ləvhi-qələm
Ərşi-kürsi gözlər ilə yer həm” 193*

Əslində numunələr çoxaldıla bilər, ancaq yuxarıdakı beytlərlə kifayətlənirik. Bunlar da göstərir ki, Həsənoğlu yazdığı məsnəvinə islam peyğəmbəri Hz. Məhəmmədə və Allahın aslanı Hz. Əliyə həsr etsə də, bu misralar da İslam dini ilə əsləşsə də, onlar Türk millətinin mifik çağlarda inandığı səmavi xarakterli inamı əks etdirir. Bunlar da aydın şəkildə göstərir ki, mifik çağlarda, İslam dininin gəlməsindən minlərlə il qabaq ulu babalarımız Tanrını göylərdə təsəvvür etmişlər, onu göyün yeddi və ya doqquzuncu təbəqəsindən yuxarıda bilmişlər.

“Kitabi-Sirətün-Nəbi”də dağ mövzusunda gəldikdə, əvvəlcə türklərdə dağla bağlı mifik anlayışa toxunulması məsələsi vacibdir.

Türklər müəyyən dağlara tarix boyu önəmli yanaşmış, onlara müqəddəs don geyindirmiş və onları əzizləmişdir. Ötükən, Altay, Aladağ, Qaradağ kimi dağlar onlardan bir neçəsidir. Köl Tigin abidesinin güney üzündə Bilgə xaqan “*Türk(lərin) xaqanı Ötükən dağlarında yaşayıb (və oradan hökm edər) isə ölkədə (heç bir) narahatçılıq olmaz. Onca diyara kimi (ordularımı) yeritdim (və anladım ki) Ötükən dağlarından*” daha yaxşı bir yer əsla yox imiş [32, s.21], – deyərək Göytürk əslində bu dağlarla bağlı duyğularını dilə gətirmişdir.

Altay türklərinin yaradılış dastanında Altın dağ yerlə göy arasında yerləşmişdir Tanrı da onun ta başında oturmaqdadır [5, s.39]. Bu səbəblə onlar “xan” dedikləri Altay dağına dua edirlər. Abakan və Yezim dağlarının “Arı tözü müz Abakan” şəklində onların “töz” (müqəddəs) olduqlarını oxuduqları ilahilərdə zikr edirlər [17, s.44]. Onlara görə dağlar, göllər, çaylar gözəgörünməz ruhlarla və iyələrlə doludur. Uyğurların “Köç dastanı”nda xaqan Yulun Tigin bir çinli məlikə ilə evlənir, o da Qutlu dağ deyilən yerdə uyğurların “Göy ruhlarının dağı” dedikləri tərəpə özünə saray tikdirir. Çinlilər bu dağın müqəddəs olduğunu anlayıb hiyləkarlıqla sarayın tikildiyi yerdəki qutlu qayanın özlərinə verilməsini istəyib əldə edirlər, bu qayanı qızdırıb parçalayıb aparırlar. Bu hadisədən sonra uyğurların taleyi tərsinə dönür, on-on beş gün sonra xaqan ölür, sonra dövlətin rəhbər işçiləri və xalqda qırğınlar başlayır, buradan köçməli olurlar [5, s.66-67].

Hun çağında da xaqanlar və tanınmış şəxsiyyətlər daim dağların təpələrində dəfn edilmişdir. Azərbaycanda Qəbələdə Komrat Baba Piri-nin qəbrinin olduğu dağ, Anadoluda Elazığ vilayətində Hazar Baba dağı, qırğızların Qızıl dağı, Bək tav (Bəy dağı), Bulqar dağı türk dünyasında müqəddəs hesab edilən dağlara nümunə göstərilə bilər.

Ər Tarqın noqaylar qarşısında məğlub olur və Bulqar dağına səslənərək, “*Bulqar dağ, qonub-köçəcək bir elim yox! Elim-günüm nə varsa bu qoca boz qısrıqdır*” [24, s.439] deyərək ondan kömək istəyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Buğac xanın anası ovdan atası ilə qayıtmayan oğlunu axtarmağa çıxdıqda, onu yaralı tapır və üzünü Qazılıq dağına tutub ona qarğıyır [12, s.32]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bəzən oğullar Qara dağın yüksəyi kimi qələmə verilir [12, s.88], bəzən də qara dağlar arzu edərsə, oralarda el yaylayar [12, s.89], bəzən oğul ana üçün arxasını söykədiyi qara dağ olur [12, s.92], Dədə Qorqud da birinə alqış deyərəkən “*Yerli qara dağıñ yıxılmasın*”, – deyir [12, s.94]. Bunlardan da aydın olur ki, “Oğuznamə”də dağın onu sevən insanlarla danışa biləcəyi, onu başa düşə biləcəyi, ona həyan olduğu başa düşülür.

Anadoluda söylənən bir mahnıda:

“*Dağlar dağımdır bənim
Qam ortağımıdır bənim
Çok söyle(t)mə ağlarım
Yaman çağımdır bənim*” [35, s.120-121],

– deyilir. Burda mahnını qoşan şəxs eynilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimi dağ ilə danışır, onun həmdərd olduğunu vurğulayır.

İzzəddin Həsənoğlu da yazdığı məsnəvidə dağlarla bağlı düşüncələrini və duyğularını obrazlarının dili ilə söyləmişdir.

“*Əgər bir tağa eyləsəm irərdim
Yerindən tağı bən asra sürərdim*” 983
(Asra z.f. O tərəfə, o yana, aşağıya.)

“*Tağı-taş ağaclar itdi gülğilə
Mədh[i] oqurlar cümləsi gəldi dilə*” 1576
(Gülğilə is. Ar. Gurultu, yüksək səslə hayqırma)

“*Gəldi ol tağlara hökm idən mələk
Ya Rəsul dedi buyur nitmək gərək*” 2592

“*Səvrə tağı pəs iraqdan söylədi
Bəndə vardır bir mağara gəl didi*” 4869
(Səvr is. Ar. Öküz, buğa; Buğa bürcü, quzey yarım dairədəki bürc anlamındadır. Məkkə yaxınlığındakı dağın adıdır.)

Həsənoğlu bu beytlərdə dağın sürülüb yerindən ayrı yerə aparıla biləcəyini; dağların-daşların canlı bir varlıq kimi hayqırırdığını; dağlara hökm edən mələyin hz. Məhəmmədə nə etmək gərək isə edə biləcəyini söyləyir. Səvrə dağı da danışdıqda gəlir və özündə bir mağara olduğunu söyləyərək onları gizlədə biləcəyini bildirir. Yəni özünün hz. Məhəmmədə arxa olduğunu eyhamla çatdırır. Buğacın anasının Qazılıq dağını oğlu Buğaca arxa durmaması, onu qorumaması səbəbilə qarğınması və ya Anadoludakı mahnıda dağın qəm ortağı kimi adlandırılması, Həsənoğlunun əsərində də Səvrə dağının peyğəmbərə arxa olmaq istəməsi arasında danılmaz bir oxşarlıq olduğu müşahidə edilir. Bu da Həsənoğlunun mifik çağlardan bəri davam edən türk dastançılıq gələniyini eyni ilə davam etdirdiyini göstərir.

Nəticə / Conclusion

Göy və Dağ, türk xalqının mifik təfəkküründə xüsusi yerə malikdir.

Əski türklər Tanrının göylərin əlçatmaz məkanında əyləşdiyinə inanmışdır. Göy həm Tanrını təmsil etmiş, həm də onun məkanı kimi qəbul edilmişdir. Bu anlayış müxtəlif türk xalqlarının inamında və ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. “Divani Lüqatit Türk”ü hazırlayan Kaşqarlı Oğuzların yaşadıkları yerlərdə dolanıb

xalqın dilindəki örnəkləri topladığı zaman bəzi oğuzların əlini göyə açıb ona “Təñri” deməsini gördükdə “*Yerə batası kafirlər göyə Təñri deyir*” şəklində qeydlərini yazaraq, onları tənqid oxlarının hədəfinə çevirmişdir. Kaşqarlının bu qeydləri, onun müsəlman olması, aralarında dolandığı oğuzların isə hələlik islam dinini qəbul etməməsindən bəhrələnməmişdir.

Sibirdən Anadoluya, Şərqi Türküstandan Azərbaycana kimi, daha doğrusu, yaşadığı coğrafiyadan asılı olmayaraq, hər bir Türk xalqının dilində göy və müəyyən dağlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Türkləri də göylə bağlı mifik anlayışlarını alqışlarında, qarğışla-

rında və deyimlərində bu gün də davam etdirməkdədir. Şübhəsiz ki, Türk xalqları arasında bir-birinə dil və mədəniyyət yönündən ən yaxın olanlar isə Azərbaycan və Anadolu Türklüyüdür, Həsənoğlunun yazdığı məsnəvidə də həmin mövzu öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Acal, A., Bəydili, C. Əsatirlər, Əfsanə və Rəvayətlər/A.Acal, C.Bəydili. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. Acalov, A. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri/ A.Acal. – Bakı: Elm, 1988.
3. Akaydın, H. Ahmet Harami Destanı/H.Akaydın. – İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1972.
4. Altaylı, S. Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü/ S.Altaylı. – Ankara: Prestij Matbaası, 2005.
5. Altaylı, S. Türk Xalqları Ədəbiyyatı (Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). / S.Altaylı, N.Hüseynova. – Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Altaylı, S. Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü, c.I/ S.Altaylı. – Ankara: TDK Yayınları, Ankara, 2018.
7. Ateş, S. Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali./S.Ateş. – Ankara: Kılıç Yayınları, 2007.
8. Çavdar, E. Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi./E.Çavdar. – Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi: – Edirne, 2010.
9. Devletşah, S. Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü's şuara), c.II./ D.Semerikandi. – İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
10. Dilek, İ. Altay Türklerinin Ata Sözləri./ İ.Dilek. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, – Ankara: TDK Yayınları, 1996.
11. Eliade, M. Şamanizm/M.Eliade (Çev: İsmet Birkan). – Ankara: İmge Yayınları, 1999.
12. Əlizadə, S. Kitabı-Dədə Qorqud/ S.Əlizadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004.
13. Gökyay, O.Ş. Dede Korkut Hikâyeleri. – İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006.
14. Gölpınarlı, A. Yunus Emre/ A.Gölpınarlı. – İstanbul: Altın Kitaplar, 1976.
15. Gömeç, S. Kök Türk Tarihi/ S.Gömeç. – Ankara: Türksöy Yayınları, 1997.
16. Güngör, H. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi./ Ü.Günay. – Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
17. İnan, A. (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar) /A.İnan. – Ankara, TTK Basımevi, 1986.
18. Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü/ İ.Kafesoğlu. – İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1998.
19. Kafkasyalı, A. İran Türk Edebiyatı Antolojisi, c.II/ A.Kafkasyalı. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
20. Mengi, M. Eski Türk Edebiyatı Tarihi/ M.Mengi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
21. Ögel, B. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c.I/ B.Ögel. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
22. Ögel, B. Türklerde Devlet Anlayışı/ B.Ögel. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.
23. Ögel, B. Türk Mitolojisi, c.I/ B.Ögel. – Ankara: TTK Yayınları, 2010.
24. Ögel, B. Türk Mitolojisi, c.II/ B.Ögel. – Ankara: TTK Yayınları, 2010.

25. Özkan, M. TDV İslam Ansiklopedisi: “Seyf-i Sarayı” maddesi, c.37/ Özkan M. – Ankara: TDV Yayınları, 2009.
26. Paşaoğlu, A. Tevarih-i Ali Osman, Atsız Neşri/ A.Paşaoğlu. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
27. Radloff, W. Sibiryadan Seçmeler, (çev. A.Temir)/ W.Radloff. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
28. Roux, J.P. Türklerin ve Moğolların Eski Dini/ J.P.Roux. – İstanbul: İşaret Yayınları, (çev: A.Kazancıgil), 1994.
29. Roux, J.P. Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar/ J.P.Roux. – İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2005.
30. Selçuk, A. Tahtacılar/ A.Selçuk. – İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
31. Şentürk, A.A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi/ A.A.Şentürk, A.Kartal. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.
32. Tekin, T. Orhon Yazıtları/ T.Tekin. – Ankara: TDK Yayınları, 2006.
33. Togan, Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. – İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.
34. Turan, O. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi/ O.Turan. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.
35. Turhan, S. Harput-Elazığ Musiki Folkloru/ S.Turhan. – Ankara: Uluyüce Baskı Hizmetleri, 2009.
36. Yörükkan, Y.Z. Şamanizm/ Y.Z.Yörükkan. – Ankara: Yol Yayınları, 2005.

Понятия «небо» и «гора» в «Китаби-Сиратун-Наби»

Сейфеддин Алтайлы

Доктор философии по филологии

Бакинский университет Аврасия. Азербайджан.

E-mail: altayli_s@yahoo.com

Резюме. Согласно религиозной литературе, праотцом человечества является Адам, а пра-матерью Ева. Начиная со времени своего происхождения люди искали причины совершающихся событий, установления некой силы, творящей эти события. Иногда человечество искало и не находило ответа на занимающий его вопрос о происхождении дождя, града, снега, землетрясений, восхода и заката солнца. Конечно, каждый народ по-своему давал объяснение этому. Поэтому, исходя из этих понятий, установлено, что первоначальные верования человечества существуют с мифических времён. Каждый народ создал присущую именно ему с мифических времён веру в понятие Творца. Хотя у некоторых народов принято идолопоклонничество, тюркские народы всегда сохраняли веру в Небо и объясняли происхождение непонятных им процессов с участием некой небесной силы, называемой Творцом. Тюрки своеобразно относились к понятию Неба и приближённого ему понятия Горы, что нашло выражение и в произведении Иззеддина Гасаноглу «Китаби-Сиратун-Наби».

В статье предпринята попытка объяснить эти понятия в сопоставлении с различными тюркскими народами.

Ключевые слова: Иззеддин Гасаноглу, понятия «Небо» и «Гора», «Гурани-Керим», «Китаби-Сиратун-Наби», древние тюрки